

LIETUVOS DIDŽIOJI
KUNIGAIKŠTIJA KAIP
ATMINTIES VIETA:
LIUDVIKO ABRAMOVIČIAUS
IR JUZEFO MACKIEVIČIAUS
ATVEJAI © *Ryšard Gaidis*

ĮVADINĖS PASTABOS

Pastaraisiais dešimtmečiais istorijos moksle paplitusi *atminties vietų* sąvoka ir metodologinė koncepcija pasiekė gana didelį abstraktumo laipsnį, kartu atsiranda vis daugiau *atminties vietų* ir jų apibrėžimų, kurie yra gana skirtingi, o tai, be abejo, turi savo teigiamų ir neigiamų mokslinių padarinių. Viena vertus, *atminties vietų* yra labai daug ir jas net prireikia klasifikuoti. Kita vertus, tokia sampratos reikšmių gausa kartais sukelia tam tikrų teorinių prieštaravimų.

Juk ne paslaptis, kad ne vienas paties Pierre'o Nora bandymas apibrėžti termino *atminties vietos* esmę buvo neužbaigtas, nuolat tikslinamas ir tobulinamas.

Kaip teigė lenkų istorikas Sławomiras Maślakowski, *atminties vietų* suvokimas skiriasi ir atskirose valstybėse. Be abejo, yra esminių panašumų, tačiau negalima nepastebėti ir tam tikrų ypatybių, įvairių akcentų. Anot istoriko, prancūziškame kontekste labiau įsitvirtino P. Nora apibrėžimas, esą *atminties vieta* – tai kiekvienas materialus ar idealus reikšminis vienetas, kurį žmonių valia arba laiko poveikis performavo į simbolinę, tam tikros bendruomenės atsimenamą paveldo dalį“. Pagal vieną iš vokiečių apibrėžimų, „atminties vietos – tai daugeliui kartų svarbūs kolektyvinės atminties ir tapatybės židiniai, sudarantys dalį visuomeninių, kultūrinių ir politinių įpročių, <...> esantys realūs socialinės, politinės, kultūrinės ar įsivaizduojamos erdvės elementai“. Ir pasak vieno iš lenkiškų oficialių apibrėžimų, „atminties vieta“ – tai „kapas arba karinės kapinės, pakelės kryžius, koplytėlė, pilkapis, nekilnojamas objektas arba statinys ar jo liekanos, įamžinantys asmenis ir įvykius, turinčius ypatingą reikšmę lenkų tautai ir valstybei...“¹

Galima dar ilgai cituoti įvairių apibrėžimų pavyzdžius. Kokia išvada iš to darytina? Dažniausiai konkretus tyrinėtojas turi siekti tokių apibrėžimų sintezės arba

¹ *Maślakowski S.* Rola miejsc pamięci narodowej w edukacji i rozwijaniu świadomości historycznej. Prieiga per internetą: http://www.nowaera.pl/mailling.html?idm=Rola_miejsc&am=anonim@nowaera.pl [žiūrėta 2012-10-10]; apie atminties vietų apibrėžimo problemas žr. taip pat: *Pazderski F.* Czemu przeszłość się pamięta – wokół dyskursu na temat kształtowania się pamięci zbiorowej. DRUMLA – Nasza Czytelnia, tekst Nr. 2. Prieiga per internetą: <http://www.tok.hajnowka.com.pl/slowa/pazderski.pdf> [žiūrėta 2012-09-25].

tiesiog pasirinkti vieną, tinkamiausią variantą ir savo tyrime bandyti jį empiriškai ir teoriškai pagrįsti. Nors straipsnyje tokia užduotis nekeliama, vis dėlto manytina, kad darbinį apibrėžimą pravartu turėti. Andrzejus Szpociński, kuris susidūrė su panašia problema, savo straipsnyje „Atminties vietos“ pasiūlė tokį variantą: „Siūlyčiau apie „atminties vietas“ kalbėti tuomet, kai, pirma, tam tikri įvykiai, asmenys, kultūros kūriniai kasdienėje savimonėje yra suvokiami kaip tam tikrų grupių ar bendruomenių nuosavybė (savastis); antra, kai jie yra suvokiami kaip ne tik tam tikros konkrečios vertybės depozitas (simbolis), bet ir kaip dalykai, apskritai svarbūs bendruomenei, kaip „vietos“, kuriose yra ir gali būti atrandama vis naujų svarbių vertybių.“²

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija (toliau – LDK), kaip toks simbolinis ir materialus atminties depozitas, nekelia abejonių. Ypač po jos politinio sunaikinimo XVI–II a. pabaigoje. LDK ir su ja susijusios reikšmės, tradicijos ir paveldas XIX a. vis labiau persikelia į mentalinį lygmenį ir tampa istorinės atminties objektu.

Lenkų ir lietuvių santykiuose LDK tradicija, jos vertinimai, sampratos, skirtingų LDK vaizdinių kūrimas XX a. užėmė svarbią vietą. Ne tik abiejų tautų istorikai nagrinėjo šį klausimą. Galbūt net aktualiausia tai buvo literatams, menininkams, publicistams, pagaliau politikams. XX a. pradžioje valstybių atkūrimo architektai, nors ir nevienodu mastu, turėjo atsižvelgti ne tik į XIX a. LDK žemėse susidariusią etninę, ekonominę ir politinę padėtį, bet ir įvertinti Abiejų Tautų Respublikos ir LDK paveldą, nes jis tapo reikšmingu valstybingumo sampratos elementu. Nors ir dominavo integralaus nacionalizmo sąlygotos moderniosios tautinės valstybės suvokimas bei nuo Prancūzijos didžiosios revoliucijos laikų vis labiau įsigalintis demokratinės tautos suverenumo principas, Vilniuje ir Varšuvoje istorinio valstybingumo tradicija buvo vertinama kaip toks istorinis veiksnys, be kurio valstybingumas netektų dalies savo teisėtumo.

Vėlgį, LDK istorinė atmintis buvo gyva ne tik istorikų raštuose. LDK tradicija gyvavo ir buvo puoselėjama atskirų žmonių ar visuomenės sluoksnių (kaip antai bajorijos ar dvasininkijos), ją liudijo turtingas materialusis paveldas ir kas labai svarbu – dvasinė kultūra.

Kiek autentiška buvo LDK atmintis? Be abejo, kuo toliau nuo ATR padalijimų, įvykdytų XVIII a. pabaigoje, tuo ta atmintis darėsi ne tokia ryški, detali ir konkreiti. Vis labiau LDK vaizdinyje įgaudavo simbolinę, abstrakčią, mažiau empiriškai apčiuopiamą reikšmę ir tapdavo sunku atskirti, kas išliko iš autentiškų, protėvių paliktų atsiminimų, vertybių, valstybingumo ir tautiškumo principų, o kas buvo

² Szpociński A. Miejsca pamięci (lieux de mémoire). Second Texts (teksty Drugie), 4/2008. s. 15. Prieiga per internetą: http://www.tslmorawa.files.wordpress.com/2012/06/konwersatoriums_mk_szpocinski_miejscapamieci.pdf [žiūrėta 2012-10-10].

įkomponuota XIX a., besivystant galingajam romantizmo diskursui, kuris buvo svarbus ne tik lenkų kultūrai ir tapatybei, bet ir ne mažiau reikšmingas lietuvių tautiniam atgimimui, ypač XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje.

XX a. pirmoje pusėje su LDK labiau negu kiti tapatinosi krajovcai. Juk ne atsitiktinai daugelis jų patys vadinosi arba kitų buvo vadinami LDK piliečiais ar paskutiniais LDK piliečiais.

Straipsnyje siekiama atskleisti LDK kaip *atminties vietos* ir krajovcų ideologijos ryšį. Tam pasirinkti du pavyzdžiai: Liudvikas Abramovičius (1879–1939), šalia Mykolo Rómerio vienas žymiausių krajovcų ideologijos kūrėjų ir atstovų tarpukariu, 1911–1914 ir 1921–1938 m. Vilniaus savaitraščio „Przegląd Wileński“ leidėjas ir vyriausiasis redaktorius, bei Juzefas Mackievičius (1902–1985), žymus rašytojas ir publicistas, sąmoningai save priskirdavęs krajovcų srovei, 1922–1939 m. Vilniaus laikraščio „Słowo“ žurnalistas, o 1939–1940 m. krajovcinės pakraipos dienraščio „Gazeta Codzienna“ redaktorius³.

J. Mackievičius ne kartą yra pabrėžęs, kad manė esantis L. Abramovičiaus idėjų tęsėjas. Todėl šitų dviejų asmenybių požiūrio į LDK tradiciją palyginimas yra gana įdomus ir mokslškai vertingas.

Straipsnyje nesiimama gilesnės istoriografinės analizės, todėl teko apsiriboti pirminiu šaltinių fenomenologiniu aprašymu, bandant parodyti, kaip L. Abramovičius ir J. Mackievičius apibrėžė, aiškino ir vertino dvi pasirinktas problemas: krajovciškumo sampratą ir jos istorines šaknis bei tam tikras LDK istorines temas arba vaizdinius.

Chronologiškai nagrinėjant L. Abramovičiaus mintis, apsiribota tarpukario laikotarpiu, pradedant 1921–1922 m., kai, jo manymu, dingo realiausia galimybė atkurti buvusių LDK žemių politinę vienybę ir bendrą valstybingumą, 1921 m. Sovietų Rusijai ir Lenkijai Rygoje pasirašius taikos sutartį ir 1922 m. formaliai inkorporavus Vilnių ir Rytų Lietuvą į Lenkijos sudėtį. Kalbant apie J. Mackievičių, pagrindinis dėmesys skiriamas jo tarpukario publicistikai ir vienai Antrojo pasaulinio karo laikų ir pokario publikacijai⁴. Siekiama išsiaiškinti, kokią vietą L. Abramovičiaus ir

³ Būtina atsiminti, kad L. Abramovičius ne iš karto tapo aršiu krajovciškumo idėjos šalininku ir gynėju, tai puikiai atsispindi jo sudėtinguose santykiuose su M. Rómeriu. Apie tai plačiau rašė Z. Solak: *Solak Z. Tarp Lenkijos ir Lietuvos. Mykolo Rómerio gyvenimas ir veikla (1880–1920)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008; žr. taip pat *Nekanda-Trepka M. Ludwik Abramowicz-Niepokójczycki – redaktor „Przeglądu Wileńskiego“ // Nasz Czas 19/2005(668)*. Prieiga per internetą: http://www.pogon.lt/Fundacja/Wilniane_zasl/abramowicz.html [žiūrėta 2008-02-01].

⁴ Apie J. Mackievičių straipsnyje kalbama mažiau, nes jo požiūris į LDK istoriją ir jos tradiciją buvo plačiau atskleistas kitame autoriaus straipsnyje: *Gaidis R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos idėja ir tautiniai atgimimai. Vieno Lietuvos lenko perspektyva*. p. 145–164 // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai. / Sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.

J. Mackievičiaus krajojvciškumo sampratoje užėmė LDK atmintis ir kokie istoriniai momentai, veiksniai ar asmenybės neprarado aktualumo XX a. ir kodėl?

Juk, kaip teigė P. Nora: „Atmintis – tai gyvenimas, ir ją turi šiuo metu gyvenantieji. <...> Atmintis visada yra dabartinis reiškinys, tai amžinosios dabarties patirtis...“⁵

LIUDVIKO ABRAMOVIČIAUS IR JUZEFO MACKIEVIČIAUS KRAJOVCİŠKUMO SAMPRATOS

L. Abramovičius tarpukariu ne kartą grįždavo prie krajojvciškumo apibrėžimų, nors vargu ar galima kalbėti apie jo nuoseklumą ir norą pasiekti užbaigtą tos formulės pavidalą. Šitie bandymai dažniausiai siejosi su tam tikrais reikšmingais įvykiais. Antai, kai 1921 m. kovo 18 d. Lenkija ir Sovietų Rusija pasirašė taikos sutartį, L. Abramovičius tai įvertino kaip galutinį federalistinės koncepcijos pralaimėjimą. Nors 1919 m. balandžio 22 d. Vilniuje paskelbtas J. Pilsudskio atsišaukimas *I buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos gyventojus* leido puoselėti viltis, kad atsiras Lenkijos ir LDK, arba Lenkijos, Lietuvos ir Baltarusijos federacinis darinys, atnaujinantis unijines tradicijas, šiam dariniui atsirasti, L. Abramovičiaus teigimu, būtina prielaida buvo vienos valstybės senosiose LDK žemėse susikūrimas. Tik tokiu atveju lygiateisė federacija turėtų prasmę. O pasirašius Rygos sutartį, federacijos su maža Lietuva ir padalytos Baltarusijos vakarine dalimi sudarymas būtų visiškai Lenkijos įtakos ir hegemonijos įtvirtinimas⁶. Kitaip sakant, federacija įmanoma tik tarp lygiateisių ir potencialiai vienodai galingų politinių subjektų.

Kokia gi, anot L. Abramovičiaus, buvo krajojvciškumo pozicija šiuo klausimu? Ji rėmėsi istoriniais, geografiniais ir ekonominiais argumentais, neginčijamai įrodančiais, kad vadinamosios Kauno Lietuva ir Vidurinė Lietuva sudarė nedalomą teritorinį vienetą. Kita esminė prielaida – tai faktas, kad Vilniuje šalia lenkų gyveno lietuviai, baltarusiai ir žydai. Kraštas buvo tautiškai mišrus. Minėtų dviejų prielaidų pakanka „krajojvciškos ideologijai pagrįsti“⁷. Verta pasakyti, kad L. Abramovičius visuose tekstuose, kuriuose kalba apie krajojvciškumą, vadina jį ideologija.

⁵ Cituojama pagal: *Про А. Двенадцать уроков по истории*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2000, с. 312. Žr. taip pat: *Нора П.* Между памятью и историей. Проблематика мест памяти, с. 17–50. // *Нора П., Озуф М., Пьюмеж Ж. де, Винок М.* Франция – Память. Санкт-Петербург: Изд-во С-Петербургского ун-та, 1999; *Хаттон П. Х.* История как искусство памяти. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2003, с. 196–201.

⁶ Pokus, pokus... (vedamasis straipsnis) // *Przegląd Wileński*. 1923 2 IX, rok VI, nr 14; Czynniki historyczny (vedamasis straipsnis) // *Przegląd Wileński*. 1923 XI 11, rok VI, nr 19; Nasze stanowisko (vedamasis straipsnis) // *Przegląd Wileński*. 1922 VI 10, rok V, nr 22–23.

⁷ *L. A.* Spaczona idea // *Przegląd Wileński*. 1922 I 13, rok V, nr 1.

Taigi esminis šios ideologijos principas yra atskirų tautinių interesų palenkimas bendram krašto interesui. Ir derėtis galima tik dėl to, kaip tie atskiri tautiniai interesai gali būti tarpusavyje suderinti. O Lenkijos veiksnys ir įtaka šiam procesui turėjo būti absoliučiai eliminuoti.

Kita proga grįžti prie krajovciškumo aiškinimo pasitaikė, kai 1922 m. vasario 20 d. Vidurinės Lietuvos seimas paskelbė apie Rytų Lietuvos inkorporavimą į Lenkijos sudėtį. Su Vidurinės Lietuvos projektu krajovcai siejo labai konkrečius planus atkurti LDK žemių politinį vientisumą. Tačiau tai būtų buvę įmanoma padaryti tik jeigu Lenkija nepaverstų šio sumanymo pereinamuoju etapu link tiesioginės inkorporacijos. L. Abramovičiaus teigimu, Lietuvos lenkai galėjo pasinaudoti šia proga (Vidurinė Lietuva), pademonstruodami savo valstybingumo instinktą ir taip prisidėdami prie nepriklausomos Lietuvos valstybės atsiradimo. Tuomet derybinės pozicijos būtų maždaug vienodos, nes šiam procesui Lenkija nedarytų įtakos. Tačiau krajovcinės nuotaikos buvo pernelyg silpnos, net dalies veikėjų, iki tol besivadariusių krajovcais, o iš tikrųjų pasisakančių už federalistines koncepcijas, kurios rėmėsi Lenkijos potencialu⁸. O krajovcinė ideologija pirmenybę teikė LDK suverenaus valstybingumo tradicijai, kurios šaltiniai slypėjo gilioje senovėje ir formavosi ilgus amžius.

1925 m. liepos 3 d. mirė Tadeušas Vrublevskis, žymus Vilniaus teisininkas, besivadinęs tikruoju LDK piliečiu. „Przegląd Wileński“ pagerbė jo atminimą specialiuoju numeriu, o L. Abramovičius, rugpjūčio vedamajame straipsnyje polemizuodamas su „Kurier Wileński“ pasirodžiusio straipsnio apie T. Vrublevskį neįvardytu autoriumi, bandė glaustai atskleisti krajovcinės ideologijos šaltinį ir istorinę raidą. Tas šaltinis, anot jo, buvo LDK Ponų Tarybos atstovaujama valstybinė mintis, o vėlesniais amžiais, iki XVIII a. imtinai, jai atstovavo atskiri didikai. Dėl integracinių ir asimiliacinių procesų su Lenkija valstybinio savarankiškumo idėja silpnėjo. Ji atgimė XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje radikaliam pasikeitus aplinkybėms. Po 1905 m. revoliucijos krajovcinė ideologija įsikūnijo autonominiuose Lietuvos ir Baltarusijos žemių projektuose, kurie ir buvo LDK valstybingumo tradicijos tąsa. Tačiau krajovcinės ideologijos vystymąsi sustabdė dvi kliūtys: nacionalizmo stiprėjimas ir prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas bei jo politiniai padariniai⁹.

Atsižvelgiant į tai, kad krajovciškumas – ideologija, jo priešingybe įvardytas nacionalizmas. Pastarajam pirmoje vietoje visada buvo tautinis veiksnys, krajovcams – teritorinis. Krajovcinei idėjai nėra galimybių realizuotis valstybėje, kurioje ryškiai dominuoja viena etninė grupė, viena tauta. Tuomet tėvynės ir tautos

⁸ Koniec Litwy Środkowej (vedamasis straipsnis) // Przegląd Wileński. 1922 II 25, rok V, nr 7–8.

⁹ Przegląd Wileński. 1925 VII 15, rok VIII, nr 12; In hoc signo vincens! (vedamasis straipsnis) // Przegląd Wileński. 1925 VIII 16, rok VIII, nr 13.

sampratos visiškai susilieja. Daugiatautėje valstybėje, kokia buvo LDK, tautos ir teritorijos kategorijos nesutapo. Čia patriotizmas reiškė meilę tėvynei, gimtajai žemei. Taigi galutinė L. Abramovičiaus išvada tokia: „Galima teigti, kad krajovciškumas – tai patriotiškumas tikrąja šio žodžio prasme.“¹⁰

Krajovciškumas yra daug platesnis ir universalesnis negu atskiri nacionalizmai. Krajovcai gali turėti „įvairias politines programas“. Vieni gali siekti atkurti LDK ir sudaryti federaciją su bet kuria gretima valstybe, kiti gali planuoti skirtingus Lietuvos ir Baltarusijos sugyvenimo politinius modelius: federacinį, kantoninį, konfederacinį ir t. t. „Bet esminis kiekvieno nuoširdaus krajovco bruožas yra siekis sujungti negailestingai supjaustytą tėvynę, išsaugoti jos originalų veidą, išvaduoti iš jos iščių savarankiškas jėgas ir pasipriešinti visokioms svetimybėms, kurios nutrina individualius krašto bruožus.“¹¹

Krajovcinės ideologijos ir krajovcų santykis su skirtingais nacionalizmais neturėjo būti vienodas. L. Abramovičius be išlygų atmetė lenkų nacionalizmą teigdamas, kad tai veikiau atneštinis reiškinys. Lietuvos lenkai turėtų vadovautis krajovcų ideologija, ginančia visų LDK tautų lygybę. Nors tarp baltarusių ir lietuvių taip pat išsisknijo nacionalizmas, kuris atmetė krajovcų idėjas, jis išsivystė „po Vyčio ženklų“. Todėl po tam tikro laiko ir lietuviai, ir baltarusiai turės neišvengiamai persiimti istorinio valstybingumo, LDK tradicijos elementais. Patenkinę savo tautines aspiracijas suartės su LDK valstybingumo idėją puoselėjančiais krajovcais ir tuomet atsiras galimybė, kurios, kaip konstatavo L. Abramovičius, nei T. Vrublevskis nesulaukė, nei „Przegląd Wileński“ sulauks¹².

Pagrindas, ant kurio buvo kuriama krajovcų ideologija, – tai istorinė atmintis, bent jau L. Abramovičiaus ir J. Mackievičiaus atveju. L. Abramovičius nemanė, kad LDK idėja XX a. tapo gražiu muziejiniu eksponatu. LDK atsirado neatsitiktinai ir jos valstybingumo idėja gyvavo ilgus amžius. Todėl ji nėra mažiau tikra, negu nacionalistų sukurti valstybingumai. L. Abramovičius pasinerdavo į istoriosofinius svarstymus teigdamas, kad krajovcinės idėjos triumfo diena dar išauš: „LDK atsirado kaip istorinė būtinybė, nulemta daugybės geografinio, ekonominio, politinio ir psichologinio pobūdžio priežasčių <...>, kurios nenustojo veikusios nei XIX, nei XX amžiuje.“¹³

Juzefas Mackievičius apie savo krajovcines pažiūras atvirai prabilo tik 1939–1940 m., nors prisipažino, kad ši ideologija jam buvo artima gerokai anksčiau. Tačiau negalėjo jos viešai deklaruoti dirbdamas dienraštyje „Słowo“. Esą pastarasis

¹⁰ L. A. Krajowość a regionalizm // Przegląd Wileński. 1927 VI 26, rok X, nr 11.

¹¹ Ten pat.

¹² In hoc signo vinces! (vedamasis straipsnis) // Przegląd Wileński. 1925 VIII 16, rok VIII, nr 13; *Abramowicz* L. Tlejące węgle // Przegląd Wileński. 1928 V 27, rok XI, nr 10.

¹³ Ten pat.

dažnai polemizavo su „Przegląd Wileński“ ir kritikavo L. Abramovičių už atitrūkusias nuo realybės krajovcines mintis¹⁴.

Savo krajovciškumo sampratą J. Mackievičius bandė apibendrinti knygos „Tiesa akių nebedo“ pratarinėje. Šis veikalas parašytas 1942 m., o publikuotas daug vėliau – 2002-aisiais.

J. Mackievičius pripažino, kad „krajovcinė idėja“ nesulaukė tikslaus apibrėžimo. Jo paties šios idėjos supratimas taip pat galėjo nesutapti su kitų krajovcų nuostatomis. Terminas „krajovcai“ jam nepatiko, jame išvelgė tam tikrą ironišką egzotinių kraštų gyventojų įvardijimą. Jam krajovciškumo idėja – tai istorinio dėsningumo nulemta geopolitinė koncepcija, sukurta XIV a., o jos įgyvendintojas buvo didysis kunigaikštis Vytautas¹⁵. Trumpai tariant, Vidurio Rytų Europos tautos ir valstybės, esančios tarp dviejų galingų ir grėsmingų didvalstybių, Rusijos ir Vokietijos, buvo pasmerktos sukurti tokį bendrą politinį darinį, kuris leistų vienu metu apsiginti nuo minėtų milžinų keliamo pavojaus ir agresyvių užmačių. Istoriskai lygiateisė LDK ir Lenkijos sąjunga ir buvo tas kelias, kuriuo turėjo eiti šio regiono tautos. Krajovciškumo užduotis XX a. – pažadinti tą didelę istorinę idėją, numalšinti nacionalistinius nesutarimus, trukdančius ją įgyvendinti, ir buvusios LDK žemėse atkurti bendrą valstybingumą, kuris galėtų vadintis kitaip, bet atitiktų LDK politinės vienybės principą.

Taigi J. Mackievičius, iš esmės remdamasis ta pačia LDK istorine tradicija kaip ir L. Abramovičius, didesnę svarbą teikė bendram tarptautiniam geopolitiniam idėjos kontekstui ir reikšmei, o ne LDK istorinėse žemėse gyvenusių tautų tarpusavio sutarimo ir santykių sureguliuavimo formoms bei valstybingumo struktūrai.

Dar vienas šitų krajovcų pažiūrų skirtumas – bajorijos vaidmens svarbos aktualinimo nesutapimai. Jie sutarė, kad esminį vaidmenį išsaugant LDK politinio subjektiškumo idėją suvaidino Vilnius, kaip sostinė, ir bajorija, kurios atstovai, XVI–XIX a. puoselėdami ir gindami tą idėją, perteikė ją krajovcams, kurie ir patys dažniausiai buvo bajoriškos kilmės.

Kita vertus, abudu nevengė kritikuoti bajoriją, nes XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje dauguma LDK žemių bajorijos ir pirmiausia didikai atsisakė to paveldo, pasisakydami už Lenkijos valstybingumą ir palaikydami jį bei jo imperines ambicijas, kurios, anot L. Abramovičiaus, įsikūnijo įkūrus Kresų gynimo komitetą¹⁶. Verta priminti, kad krajovcams *kresų* sąvoka apskritai buvo nepriimtina, o L. Abramovičius ir J. Mackievičius savo tekstuose stengėsi jos nevertoti.

¹⁴ *Bolecki W.* Ptasznik z Wilna. O Józefie Mickiewiczu (Zarys monograficzny). Kraków: Wydawnictwo ARCANA, 2007, s. 213.

¹⁵ *Mackiewicz J.* Prawda w oczy nie kole. Dzieła. Tom 17. Londyn: Kontra, 2002 // *Nasz Czas* 26 (565). Prieiga per internetą: <http://www.pogon.lt/czytelnia-dziel-juz-mackiewicza/105.html> [žiūrėta 2012-10-10].

¹⁶ O prawa historyczne (vedamasis straipsnis) // *Przegląd Wileński*. 1928 VI 10, rok XI, nr 11.

Skirtumas tarp jų buvo tas, kad konservatyvias pažiūras deklaruojantis J. Mackievičius nenorėjo sutikti su L. Abramovičiaus išvada esą bajorija jau atliko savo istorinį vaidmenį. 1928 m. straipsnyje „Lietuvos Didžioji Kunigaikštija“ jis polemizavo su L. Abramovičiumi būtent šiuo klausimu. „Przeгляд Wileński“ redaktorius buvo kritikuojamas dėl to, kad, iki šiol būdamas nuoseklus krajovcinės idėjos atstovas ir reiškėjas, pasmerkęs bajoriją, tą nuoseklumą pažeidė. J. Mackievičiaus manymu, bajorija buvo vienintelis socialinis sluoksnius, kuris ir XX a. vien savo buvimu vienijo visas, net ir tolimiausias LDK žemes. Norėdamas pagrįsti šį teiginį J. Mackievičius pacitavo L. Abramovičiaus krajovciškumo apibrėžimą: „Krajovcinės ideologijos, sutrumpintai krajovciškumo pagrindą sudaro teritorinio bendrumo pojūtis, nesvarbu, kokia kieno valstybinė ar tautinė priklausomybė. Bendrumo, kuris susiformavo per ilgus bendro žmonių sugyvenimo bendroje teisinėje politinėje aplinkoje amžius bei erdvėje, sudarančioje geografinę ūkinę visumą. <...> Kur istorinės tradicijos ar ekonominiai veiksniai stumia vienybės link.“¹⁷

Iš visų socialinių grupių būtent bajorija, J. Mackievičiaus teigimu, išsaugojo visus išvardytus bendrumo bruožus, todėl negalima propaguoti LDK idėjos, kartu neigiant vienintelį elementą, kuris šią idėją ikūnija. Kitaip sakant, bajorija buvo istorinės atminties nešėja ir saugotoja visiems kitiems luomams ar socialinėms grupėms.

Bajorija buvo gyva gija, siejanti modernias visuomenes su LDK tradicija. Pačiam J. Mackievičiui, kitaip negu L. Abramovičiui, bajoriška kilmė reiškė labai daug. Ir tai, kad absoliuti dauguma krajovcų buvo bajorai, patvirtino, jog būtent tie senosios valstybės politinės tautos palikuonys ir turi savo pavyzdžiu liudyti krajovciškumą, t. y. visų LDK žemių vientisumą ir bendro valstybingumo idėją.

J. Mackievičius labai domėjosi, kokia politika vykdoma Lietuvoje bajorijos atžvilgiu, neigiamai vertino 1922 m. kovo 29 d. žemės ūkio reformos įstatymą. Jo vykdymą jis manė esant labai žalingą politiką, susilpninusią tą sluoksnį, kuris natūraliai simbolizavo LDK valstybingumo paveldą ir turėjo būti pakviestas kartu kurti Lietuvą.

Kita vertus, nuosaikesnė tautininkų socialinė politika ir epizodiškas suartėjimas su dvarininkais trečio dešimtmečio pabaigoje, 1927–1928 m., pažadino jo ne-realias viltis, kad galbūt tautininkų aplinkoje atsiras pritariančiųjų tikrosios LDK tradicijos atgaivinimui, kurie pradės pasitikėti bajorais¹⁸. Senalietuviai, arba isto-

¹⁷ J. Mackiewicz. Wielkie Księstwo Litewskie // Słowo. 1928 X 4, nr 228; Mackiewicz J. Bulbin z jednosielca. Londyn: Kontra, 2007, s. 141–142.

¹⁸ Mackiewicz J. Wrośliśmy w tę ziemię jak dąb Dewajtis // Słowo. 1928 II 19, nr 41; Mackiewicz J. Bulbin z jednosielca..., s. 111–117; Mackiewicz J. Ci co Wilna nie chcą // Słowo. 1928 IV 20, nr 90; Mackiewicz J. Bulbin z jednosielca..., s. 125–129; Mackiewicz J. Ci, co Wilna chcą naprawdę // Słowo. 1928 IV 22, nr 92; Mackiewicz J. Bulbin z jednosielca..., s. 130–134; Wojtacki M. „Słowo“ Stanisława Cata-Mackiewicza. Dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922–1939. Monografia pisma. Toruń: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Kultury Społecznej i Medialnej, 2009, s. 252–255.

riniai lietuviai, kaip J. Mackievičius vadino Lietuvos bajorus, buvo tas socialinis sluoksnius, kuris privalėjo savo pavyzdžiu rodyti, kad krajovcų skelbiamas LDK žemių vientisumo idėja yra nepavojinga moderniai Lietuvai.

AKTUALIAUSIOS LDK ATMINTIES ISTORIJOS TEMOS

Būdami krajovcai L. Abramovičius ir J. Mackievičius natūraliai domėjosi LDK praeitimi. Jų tekstuose ji buvo aktualinama, atkreipiamas dėmesys į jos reikšmingumą ir vertingumą dabarčiai. Tik L. Abramovičius, studijuodamas Krokuvos universitete, buvo ragavęs istorijos mokslų. Tačiau mums svarbu ne tai, kuris iš jų buvo geresnis istorikas, bet tai, kokios temos iš LDK praeities juos labiausiai domino ir kodėl. Aptariamam laikotarpiu istorine tematika nepalyginti daugiau rašė L. Abramovičius. Nors apie 1930 m. jų istoriniai interesai susitelkė prie to paties klausimo – Vytauto Didžiojo asmenybės.

L. Abramovičius ir J. Mackievičius žinojo, kaip iškilmingai už demarkacinės linijos buvo minimi Vytauto Didžiojo metai. 1930 m. sausį vienas „Przegląd Wileński“ vedamųjų vadinosi „Po Vytauto Didžiojo ženklų“. Jame aptariamas, pristatomas didžiojo kunigaikščio istorinis vaidmuo ir pabrėžiamas jo neabejotinas politinis genialumas. Pirmiausia keliamas klausimas, kodėl lietuvių visuomenė su tokia išskirtine pagarba šlovina būtent Vytautą, o ne kitus, ne mažiau žymius, LDK valdovus: Mindaugą, Gediminą, Algirdą ar Kęstutį. Ogi todėl, kad Vytautas labiausiai vertinamas už lietuvių interesų gynimą tuo metu, kai jiems kilo didžiausia grėsmė dėl Jogailos nuolaidumo Mažosios Lenkijos didikams¹⁹. Anot L. Abramovičiaus, to meto lietuvių publicistikoje Jogaila buvo smerkiamas už unijos su Lenkija sudarymą. „Przegląd Wileński“ redaktoriaus nuomone, pats unijos sudarymo faktas nebuvo neigiamas žingsnis, veikiau priešingai – padėjo Lietuvai apsiginti nuo kryžiuočių. Jogailos kaip valdovo silpnumas buvo tas, kad, sudarydamas uniją, jis sutiko su visomis Lenkijos sąlygomis ir neužtikrino savo tėvynės lygiateisiškumo bei suverenumo. O tai faktiškai reiškė Lenkijos „formaliąją ir faktinę“ persvarą. Lietuvą nuo ankstyvos unifikacijos ir asimiliacijos išgelbėjo Vytautas. Maža to, jis sugebėjo atgaivinti LDK idėją ir taip ją sustiprinti, kad jos potencialo pakako amžiams²⁰. Kitame straipsnyje L. Abramovičius patvirtino Vytauto valstybingumo idėjos aktualumą teigdamas: „Išliko jo [Vytauto – R. G.] nurodymai, nors šiandien kitokia forma, vis dėlto identiški savo turiniu, neprarado vertės. Reikia tik gerai

¹⁹ Pod znakiem Witolda Wielkiego (vedamasis straipsnis) // Przegląd Wileński. 1930 I 12, rok XIII, nr 1.

²⁰ Ten pat.

juos įsisąmoninti ir įvertinti jų išganingumą, o ne laikyti muziejiniais eksponatais. Kai tai atsitiks, Vilniaus ir Kauno, o tolesnėje perspektyvoje ir Minsko susitarimas nesusidurs, kaip iki šiol, su neįveikiamomis kliūtėmis. Nes tradicija, kurią mums perdavė Didžiosios Lietuvos kūrėjas, tai bendras valstybingumas, o ne tautinė ir kalbinė asimiliacija...“²¹

Tais pačiais 1930 m. pasirodė dar vienas L. Abramovičiaus tekstas apie Vytautą – tai trumpa biografinė apybraiža, kurioje jau be užuolankų piešiamas stereotipinis idealaus valdovo portretas ir nesirūpinama istorine kritika ar šaltinių patikimumu. Svarbiausia buvo įtvirtinti iškiliausio LDK valdovo atminimą. Pati apybraižos struktūra buvo tokia, kad pirmoje vietoje nuolat atsidurtų palankūs epitetai apie Vytautą, o konkretūs istoriniai faktai ir pavyzdžiai iliustruotų ir patvirtintų tų epitetų tikrumą. Taigi, koks Vytauto portretas, išvardijus tik epitetus, kurie, matyt, buvo pasiskolinti iš istorinių kronikų: smulkaus sudėjimo ir veido bruožų; stebėtinai judrus ir veiklus; saikingai valgantis ir negeriantis vyno, o tik vandenį; meistriškai įvaldęs riterio meną, mėgęs karybą ir viską, kas su ja susiję; žavėjęsis kultūra ir mokslais; mokėjęs savo tautų ir kaimynų kalbas, tarp jų vokiečių ir totorių; gyvos ir impulsyvios prigimties; praktiškas, puikus valdytojas; sugebantis valdyti ne tik pavaldinius, bet ir žodį; kai reikėjo slapus, klastingas ir rūstus, bet teisingas; svetingas ir dosnus; ūkyje apdairus ir taupus; narsus ir ryžtingos sielos; prisirišęs prie katalikybės ir Bažnyčios, nors tolerantiškas pagonybei ir nereligingas²².

Toks sąrašas neabejotinai turėjo sustiprinti legendą apie šį valdovą. J. Mackievičius, kuris 1930 m. taip pat skyrė nedidelį straipsnelį Vytautui – *Maior Dux Lituaniae*, – nebuvo toks iškalingas. Jis tvirtino rašantis istorinių lietuvių vardu apie „mūsų kunigaiškį“. Teigiamai vertindamas Kaune ir visoje Lietuvos valstybėje organizuojamas iškilmes, kritikavo organizatorius už nenuoseklumą. Jo manymu, lietuvių požiūris į Vytautą buvo išimtinai platoniškas, o surengtą šventę įvardijo reveransu istorinei Lietuvai. Tai atsitiko todėl, kad diametraliai skyrėsi Vytauto didvalstybinė idėja ir Lietuvos Respublikos valstybės interesas: „Vytautas rėmėsi Lenkija, nes norėjo Didžiosios Lietuvos – šiandieninis Kaunas todėl nenori Didžiosios Lietuvos, kad nereikėtų remtis Lenkija... Vytauto didvalstybinė idėja žengė denacionalizacijos kryptimi, nacionalistinių separatizmą sutriuškinimo keliu vardan valstybės interesų – šiandienos Kaunas bando Lietuvos interesą palenksti ir apriboti iki išimtinai siaurojo nacionalizmo intereso, nedidelės Vytauto valstybės dalelytės.“²³

²¹ *Żywa idea czy zabytek muzealny? (vedamasis straipsnis) // Przegląd Wileński. 1930 III 16, rok XIII, nr 5.*

²² *Witold Wielki // Przegląd Wileński. 1930 X 27, rok XIII, nr 18.*

²³ *Mickiewicz J. Maior Dux Lituaniae // Słowo. 1930 II 6, nr 30; Mackiewicz J., Bulbin z jednosielca..., s. 201.*

Be abejo, tai nesiderino su plačiais J. Mackievičiaus geopolitiniais projektais, kurių šaknys glūdėjo LDK tradicijoje.

Po dvejų metų L. Abramovičius prie Vytauto vertinimo grįžo vedamajame straipsnyje, minėdamas 550-ąsias Kęstučio mirties metines. Šitame straipsnyje jis dar labiau sustiprino krajovcinę Vytauto interpretaciją. Palygino tėvą ir sūnų. Išvada buvo, kad Kęstutis – tai lietuvių tautinis herojus, etnografinės Lietuvos simbolis, artimas kiekvienam etniniam lietuviui. Vytautas – lietuviško valstybingumo personifikacija, daugiaetninės ir daugiakalbės Lietuvos, nuo jūros iki jūros, įvaizdis, brangus kiekvienam LDK gyventojui, kad ir kokios būtų tautybės ir tikėjimo. Vytautas yra dviejų valdovų – Kęstučio ir Algirdo – sintezė²⁴.

Kitos LDK istorijos temos, kurias nagrinėjo L. Abramovičius, buvo tiesiogiai susijusios su šio valstybingumo principo gynimu vėlesniais laikais iki pat ATR padalijimų. Dažniausiai kalbama apie konkrečius didikus ir bajorus, pasižymėjusius kaip LDK savarankiškumo šalininkai²⁵.

„Dualizmo gynėju“ L. Abramovičius vadina kanclerį ir etmoną Leoną Sapiegą, žymųjį ATR valstybės veikėją ir karvedį. Kodėl jo atminimas svarbus krajovcams? Todėl, kad, gyvendamas ir veikdamas po Liublino unijos sudarymo, ryžtingai realizavo Vytauto valstybingumo idėją, stengėsi užtikrinti LDK lygiateisiškumą bendroje respublikoje ir priešinosi Lenkijos didikų unifikaciniams planams. L. Sapiega negali būti kurios nors vienos tautos istorinis herojus ir autoritetas. Visos LDK tautos jį turi laikyti krajovcinės idėjos atstovu, nes tai jis vadovavo 1588 m. Lietuvos Statuto redakcijai. Statuto, kuriame, L. Abramovičiaus teigimu, aiškus prisirišimas prie senų „didžialietuviškų formų ir tradicijų“ ir neminimi Liublino seimo nutarimai bei unijos akto nuostatos²⁶.

XVII a. svarbiausias LDK valstybingumo principo atstovas buvo Jonušas Radvila. L. Abramovičius visiškai nesutinka su lenkų historiografijoje ir literatūroje įsivirtinusia nuostata vertinti šį valstybės veikėją kaip ATR išdaviką. Sudarydamas 1655 m. sutartį su Švedijos karaliumi Karoliu Gustavu jis atstovavo savo valstybės, LDK, interesams. Nors Radvilos veiksmuose išvelgtini asmeniniai siekiai, tai nepažeigia jo kaip valstybiškai mąstančio politikos nuopelnų. L. Abramovičius nagrinėjo šios sutarties nuostatas ir nerado jose to, kas prieštarautų Lietuvos savarankiškumui. Pirmiausia Jonušas Radvila taip ketino apsisaugoti nuo grėsmės iš Rytų. Pagal Kėdainių sutartį LDK neturėjo būti prijungta prie Švedijos, galėjo išsaugoti visas savo teises ir laisves, galiojusias ATR. Galiausiai pats būdamas protestantas Jonušas

²⁴ Dwie rocznice (vedamasis straipsnis) // Przegląd Wileński. 1932 X 16, rok XV, nr 17.

²⁵ K. W. Obrońca resztek odrębności W. Ks. Litewskiego w XVIII w. // Przegląd Wileński. 1928 X 30, rok XI, nr 18; K. W. O prawa W. Ks. Litewskiego // Przegląd Wileński. 1929 VI 20, rok XII, nr 11.

²⁶ Obrońca dualizmu (vedamasis straipsnis) // Przegląd Wileński. 1933 VI 18, rok XVI, nr 11–12.

Radvila pasirūpino, kad sutartyje būtų išsaugotos visos Katalikų Bažnyčios privilegijos, teisės, laisvės ir materialinis statusas. LDK kariuomenė negalėjo būti naudojama prieš Lenkijos Karalystę, todėl sutartis nebuvo nukreipta prieš Lenkiją²⁷.

L. Abramovičius padarė išvadą, kad šis epizodas atgaivino valstybinio savarankiškumo mintį, kuri nuolat sugrįždavo Tado Kosciuškos sukilimo metais, napoleonmečiu, 1863–1864 m. sukilimo laikotarpiu.

ATR pabaigą taip pat paženklino ši idėja. Tai buvo susiję su 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos paskelbimu. L. Abramovičius aptaria konstitucijos paskelbimo aplinkybes teigdamas, kad reformų šalininkai siekė patobulinti valstybės santvarką – valstybę labiau sutvarkyti ir centralizuoti. Tai ketino daryti remdamiesi Švietimo epochoje įsitvirtinusiais racionalumo principais. Svarstymus Seime lydėjo ginčai, kurių metu reikalauta galutinai sujungti į vieną kūną LDK ir Lenkijos Karalystę bei abidvi tautas. LDK atstovai, anot L. Abramovičiaus, pakluso visuomenės ir lenkų Seimo narių spaudimui ir pasisakė už konstituciją, kuri iš esmės naikino dualistinę valstybės sandarą, paversdama LDK vienalytės Lenkijos provincija. Su šia išvada sutiko ir J. Mackievičius, teigdamas, kad LDK valstybingumas pasibaigė paskelbus Gegužės 3 d. konstituciją²⁸.

Tačiau, kitaip negu J. Mackievičius, L. Abramovičius atkreipė dėmesį į tai, kad netrukus po gegužės 3-iosios, aptariant Seime konstitucijos įgyvendinimo būdus, susidūrė „lietuviško separatizmo šalininkų ir naujų centralizacinių srovių“ nuomonės. Šitų ginčų, o vėliau diskusijų rezultatas – spalio 20 d. *Abiejų Tautų tarpusavyje* akto paskelbimas. L. Abramovičius cituoja pažodžiui ir be santrumpų visą šį dokumentą, primindamas, kad jis buvo publikuotas 1889 m. Krokuvoje šaltinių rinkinio „Volumina Legum“ 9 tome²⁹. Jam, matyt, ypač rūpėjo priminti šį aktą, užfiksuoti spaudoje.

Ižadas atkūrė dalį to, ką naikino konstitucija. Pirmiausia iškilmingas akto paskelbimas rodė didelę jo svarbą, ypač LDK atstovams. Iškilmės esą neturėjo nusileisti konstitucijos paskelbimo iškilmėms. Antra, jame užfiksuotas LDK terminas. Išsireikalauta lygiateisiškumo vykdomosios valdžios institucijose, finansinio savarankiškumo. Kita vertus, *Ižadas* nesustabdė visų centralizacinių tendencijų. L. Abramovičius stebėjosi, kodėl LDK atstovai Seime, taip aršiai gindami lygias teises vykdomosios valdžios įstaigose, nepasirūpino lygiu atstovavimu Seime? Ir pats darė prielaidą, kad tai galėjo būti skubos faktoriaus įtaka, arba kompromiso su lenkais kaina³⁰.

²⁷ *Karol Waga*. Janusz Radziwił (Próba rehabilitacji) // *Przegląd Wileński*. 1925 XII 20, rok VIII, nr 21.

²⁸ *Waga K.* Zaręczenie wzajemne obojga narodów // *Przegląd Wileński*. 1926 IV 30, rok IX, nr 8.

²⁹ Ten pat; *Licz.* Dwie szkoły historyczne // *Przegląd Wileński*. 1927 XII 19, rok X, nr 21; Święto centralizmu (vedamasis straipsnis) // *Przegląd Wileński*. 1923 V 13, rok Vi, nr 9.

³⁰ Ten pat.

Vis dėlto galutinė išvada buvo teigiama: „Nepaisant nieko „Abiejų Tautų tarpusavio įžadas“, atsiradęs vėliau už Gegužės 3 d. konstituciją, gali būti vertinamas, nepaisant visuotinai įsigaliojusios nuomonės, kaip paskutinė Lietuvos ir Lenkijos teisinio ir valstybinio ryšio išraiška prieš galutinį valstybės padalijimą.

Ir mūsų kraštas, jeigu ir turi minėti istorinius įvykius, tai privalo atsiminti ne gegužės 3-iają, kai buvo susiaurintos jo teisės, <...> bet spalio 20-ąją, kuria bent iš dalies atgavo savarankiškumą.“³¹

Vienas svarbių motyvų, skatinančių L. Abramovičių išskirti anksčiau aptartas istorines temas, buvo įsitikinimas, kad būtina atminti tokius istorijos momentus, kurie būtų svarbūs ir vienytų visas tautines bendruomenes, gyvenančias buvusiose LDK žemėse. J. Mackievičius į tai irgi atkreipė dėmesį. Kitaip sakant, krajojvcams LDK paveldo dalybos buvo nepriimtinos. Jos iškreipė ir skaldė vientisą organizmą.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Apibendrinant reikėtų pasakyti, kad ir L. Abramovičius, ir J. Mackievičius iš LDK istorinės tradicijos, kaip atminties depozito, stengėsi paimti tai, kas turėjo vertybinį ar universalųjį pobūdį. Matyt, tam įtakos turėjo nuolat besikartojantys kaltinimai krajojvcams esą jie ketina prikelti tai, kas jau seniai numirė. Kita vertus, jie nebuvo tokie naivūs ir idealistiški. Tikrai nemanė, kad bus atkurta Vytauto laikų Lietuva. Neabejotinai svarbiausias istorinės LDK elementas jų tekstuose – tai bendras Lietuvos ir Baltarusijos valstybingumas ir jo idėja. O tai jau neatrodė taip neįtikėtina.

Reikėtų sutikti su J. Mackievičiaus teiginiu, kad krajojvciskumo samprata nebuvo labai preciziškai suformuluota. Kitų krajojvcų apibrėžimai galėjo, jeigu ne iš esmės, tai iš dalies, skirtis nuo L. Abramovičiaus ir J. Mackievičiaus krajojvciskumo suvokimo. Tačiau istorinė atmintis buvo labai svarbus šios ideologijos pagrindas. Be jos vargu ar apskritai toks reiškinyss galėjo atsirasti. Nėra abejonių, kad krajojvciai norėjo pasinaudoti istorine atmintimi viešindami savo idėjas ir siūlydami tam tikrus būdus išvengti modernaus nacionalizmo pagimdytos tautinės nesantikos, ypač lenkų ir lietuvių konflikto. Tai, kad jų siūlymais tuo metu nepasinaudota, nepaneigia jų veiklos ir minties originalumo ir svarbos.

³¹ Ten pat; *Licz. Święto oficjalne // Przegląd Wileński*. 1925 V 10, rok VIII, nr 8.